

Fra krig til fred

– beretninger fra bygdas eldste

Kirsten Grinna Waaler, postbud for «Grini-fangene» våren 1945. Her avbildet som 17-åring i området ved fangeleiren. Foto utlånt av Kirsten Waaler.

Først gir vi ordet til Kirsten Waaler

«Aprildagene 1945: Tyskerne hadde i midten av mars opprettet en «filial» av Grini-leiren ved Momarken i Mysen. Ca. 300 norske fanger var blitt overført fra Grini, puttet inn i fire tomme brakker som tidligere var brukt til russiske krigsfanger, og nå holdt fangene på med å bygge ut det som skulle bli en ny konsentrasjonsleir. Det var stor aktivitet i og utenfor leiren i disse dagene. Grupper av fanger med vakter var på utekommando i nærliggende skoger. Det ble hugget tømmer og skåret materialer til en videre utbygging av leiren, blant annet til et krematorium, ble det sagt.

Mitt hjem lå bare 200 meter fra leiren og inntil festningsgjerdet mot Høytorp fort. Innenfor det høye piggrådsgjerdet arbeidet en av fangegruppene med å felle trær. Ingen nektet en gymnasiast i 1. klasse å sitte i skråningen utenfor gjerdet og lese bøker, eller kanskje bare nyte vårsola. Jeg oppdaget snart at noen vakter var «snillere» enn andre; det var dem med den østerrikske edelweiss i lua. Når de var på vakt, kunne jeg sitte ganske nær piggrådsgjerdet, og med fingerspråk og fakter ble det opprettet en forbindelse mellom fangene og meg. Snart kunne små brev bli smuglet ut til fangenes familier. Det var heller ikke vanskelig for meg på kveldstid å plassere ankomne brev fra familiene under «poststeinen» – så lenge fangene arbeidet der.

Men en dag var de borte, og jeg hadde flere brev å levere. Det var blitt mai måned. En dag fortalte min skolevenninne Gerd at nå hadde tyskerne tatt farens gårdssag som lå ca. tre km unna, og her hadde de holdt på med å skjære tømmer, antakelig det som var hugget i festningsskogen. Jeg så en løsning på problemet med brevene som skulle vært levert, og innviet Gerd i planen. Hvis det var noen av de snille vaktene der, kunne jeg kanskje få smuglet inn brevene. Gerd lovet å teste vaktene når hun to ganger om dagen passerte saga på vei til og fra skolen. Etter et par dager kom hun så langt at hun kunne hoppe av sykkelen og slå av en prat med fangene, og den snille vakten lot det bare skje.

Den 7. mai fikk jeg klarsignal fra Gerd: Dagens vakter var ok. Ta med brevene og kom etter skoletid! Det var en deilig vårdag med museører på bjerkene og hvitveis i solbakken. To unge jenter i en ring av menn i fangedrakter. Vaktene med edelweissen på lua ruslet bare frem og tilbake. Det hadde svirret noen rykter om fred etter tyskernes kapitulasjon i Tyskland og Danmark, og selv om Festung Norwegen skulle holdes, håpet vel også østerrikerne på fred.

Da kom en av fangene, Stein, til syne i døråpningen inn til saghuset. Han har flis i håret og flis på klærne, og han løfter armene i været. Han beveger leppene, men det kommer ikke en lyd. Han minner om Zakarias som kom ut til folket etter å ha sett et syn i tempelet. Endelig får han frem: «Det er FRED! Det er FRED!» Fra radioen, som sagmannskapet har holdt gjemt i flishaugen, har han mottatt budskapet: FRED! Tyskerne i Norge har kapitulert.

Det er et øyeblikks stillhet før gledesrop, omfavnelser, gråt og latter slippes løs. En stemmer i med «Ja, vi elsker». Mer inderlig og falskt har vel ikke vår kjære fedrelandssang lydt enn fra de 20-talls fangestrupene på Torper-saga denne vakre maiettermiddagen. På gården går et flagg til vær. Det har nok vært flere radioer skjult. Vaktene har nå skjønt hva det dreier seg om, og luene med edelweiss på går til vær. Geværerne havner bortmed veggen. Det dunkes og klappes på uniformsrygger. Fra et eller annet sted dukker en flaske opp, og fangevoktere og to glade 17-åringer skåler for FREDEN i karveakevitt. Og nå blir det mer sang – av det lystige slaget!»

Denne historien skrev Kirsten Waaler til ukebladet «Familien» for 20 år si-

den, og vi har fått hennes tillatelse til å trykke den i «Haakon».

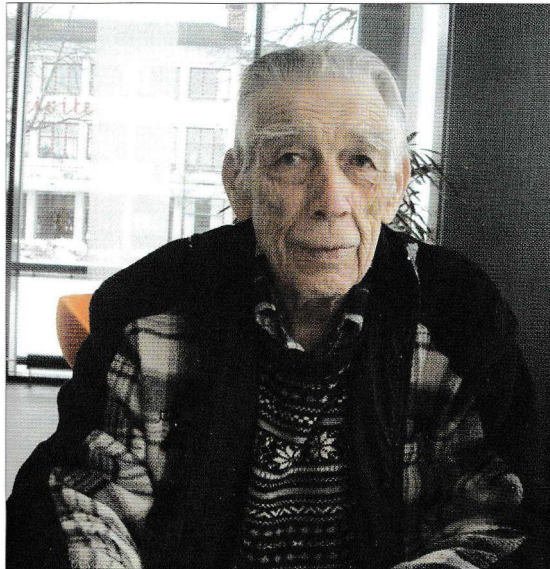
Det er flere som har minner om krigs- og fredsdagene 1940–1945, og som den gang bodde i nærheten av Momarken travbane som etter hvert ble en krigsskueplass.

En historie fra min barndom av Hans Theodor Klerud

Jeg var fem og et halvt år ved krigsutbruddet, og jeg husker godt at jeg stod ute i snøslaps i grønne gummibukser og lyttet til en blåmeis som sang så intenst i den store bjerka. Da hørte jeg en svak motordur som ble sterkere og sterkere, og plutselig var det tre store, svarte fly over meg. De kom lavt over grantoppene fra Høytorp fort, som ligger fire–fem hundre meter lenger syd, og fortsatte mot nordøst. Jeg skrek da det så ut som om det ene flyet skulle treffe pipa på huset.

Det var om morgenen 9. april, og tre–fire timer etterpå evakuerte vi til fars bror på Nedre Klerud i Rødenes. Fra Oslo kom det i tillegg noen fettere og kusiner av far, og også to–tre av mors søsken med familier. Jeg forstår ikke hvordan folket på Nedre Klerud greide å huse og beverte den flokken i en ukes tid.

Jeg bodde på Grindaheim, huset som far bygde ferdig i 1935. Høytorp fort og Momarken Travbane ble raskt overtatt av okkupasjonsmakten. På gården hadde vi ku, gris, høner og et par sauer. Fra trappa til den østre porten på travbanen var det 50–60 meter.

Hans Theodor Klerud bodde ved Momarken under krigen og var sammen med sin bror Even en flittig innsamler og utdeler av matpakker til fangene på Momarken. (Foto E.T.)

En historie i historien

En av sauene våre hadde en svart tegning i panna, og den var nesten som en tro kopi av «Den tyske ørn». Far laget en slags vogn av ei kasse, satte på hjul og drag og en sele av noen reimer. Min bror Even og jeg begynte å gå rundt i nabolaget og samle inn matpakker til fangene. Jeg er ikke helt sikker på om det var i 1943 eller 1944, men iallefall under krigen. Det var sete i vogna med et hemmelig rom under. Med det mente vi at vi kunne lure tyskerne. Even var ca. to år yngre og satt i vogna, mens jeg leide sauene. Da vi kom ned i fangeleiren, ble det nesten oppløp av soldater som gestikulerte og lo på grunn av pannebrasken til sauene. Tyskerne skjønte sikkert at vi la ut matpakker, men snudde ryggen til. Jeg tror nok at sauene hadde sin misjon der og da. Vi fikk matpakker som inneholdt en eller to brødsiver

i alle hus vi var innom, og det hendte også at noen kom og leverte matpakker hjemme.

Etter frigjøringen – utpå sommeren 1945 – kom det et brev til Otto Klerud (min far) fra en ukjent i Oslo. Hvordan han hadde fått navn og adresse, vet jeg ikke. Han spurte om far kunne komme en tur til Oslo når det passet, for han ville gjerne snakke med ham. Kontakt ble tatt, og tur ble avtalt. Det viste seg at denne personen hadde vært fange på Grini og blitt overført til Momarken før freden kom.

Da far kom hjem, fortalte han at han hadde fått kongelig bevertning og omvisning på Glotts tobakksfabrikk. Jeg husker ikke navnet hans eller om han

Tekstilrasjoneringen. — Salg av strømper for kvinner.

Rettelse: av kunnngjøring i en del aviser:

Da det viser seg at merke EP. 10 på «Ekstrakort for tekstilvarer og skotøy m. v.» i enkelte kommuner har vært benyttet tidligere ved utdeling av sukkertøy, gjelder merke EP. 12 ved salg og kjøp av strømper istedenfor merke EP. 10 som kunnngjort tidligere.

De EP. 10-merker som allerede er mottatt, må de handlende senest mandag 25. juni ha levert eller postlagt til forsyningsnemnda.

F. o. m. idag er det forbudt å selge og kjøpe strømper for kvinner mot merke EP. 10.

Oslo, den 23. juni 1945.

FORSYNING- OG GJENREISNINGSDEPARTEMENTET
Direktoratet for Industriforsyning

MALERBØKER, BILLEDBØKER,

i
MYSN BOK- OG PAPIRHANDEL A.S.

PAPIRDUKER

PAPIRHÅNDKLÆR

MYSN BOK- OG PAPIRHANDEL A.S.

Handelslærerstilling.
Ved Fredrikstad Handelsgymnasium vil det fra høsten bli ledig en handelslærerstilling, foreløbig for et år. Grunnlønn kr. 5000,— plus dyrtidstillegg for 30 lesetimer pr. uke. Søknad med utførlige opplysninger sendes til styrets formann konsul Sigurd Knudsen, Fredrikstad, innen utgangen av juni måned.
(Sml. A.E.)

Gårdsgutt,
godt voksen og solid, får plass straks på

Øvre Lier, Trøgstad.
Telf. Skjæringrud 26.

Et stål armbåndsur
tapt 15—8 på strækningen Østerudkryss — Brendemoen — Henningsmoen. Duser til den arlige finner. Henv.

lærer I. Trømborg.
Telf. Slitu 17.

Revefor kjøpes.

Notdakt og slakteavfall

(vom etc.)

Josef Nilssen, telf. Mysen 267 eller
Otto Grundt, telf. Lokum 41.

En finnehundvalp

billig tilsalgs.

Jørgen Rambøl, Mysen
eller Ørje.

Annonse fra Indre Smaalenenes Avis 25 juni 1945.

var eier eller leder, men det var de to barna, sauene og matpakkene, han ville takke for. «Jeg har vært i mange fine selskaper og fått eksellent bevertning», sa mannen, «men noe så vidunderlig som maten i enkelte av matpakkene i leiren, har jeg aldri smakt! Hva sort pålegg kunne det være, hvitt på den ene halvskiva og brunt på den andre – lagt på hverandre?» Far fortalte at det var hjemmelaget vitost og prim, surt og søtt. Han fikk med seg en stor pakke hjem som takk og åpnet den på kjøkkenbordet. Det var sigarer, sigaretter og pipetobakk, og så mye tobakk har det ikke vært på kjøkkenbordet verken før eller siden. Noe ble kanskje solgt eller bytta i varer som sko eller klær.

Etterord. Moritz Glott var en av de russisk-jødiske innvandrerne som bosatte seg i Norge i 1880- og 90-årene. Flere av dem arbeidet på Conrad Langaards tobakksfabrikk. Gjennom etableringen av egen fabrikk, ble han en av de ledende i bransjen.

Johan Anton Fundingsrud, ivrig motstandsmann under krigen, fotografert i hagen på Fundingsrud med gevær og hvitt armbånd med påsydd norsk flagg (Amatørfoto)

Minner fra en motstandsmann Dagboksnotater av Johan Fundingsrud

Johan Fundingsrud fra Eidsberg (1914–2001) var aktiv motstandsmann under krigen, og av hans familie har vi fått tillatelse til å gjengi bruddstykker av hans minner fra krigs- og fredsår.

Om Milorg skriver Johan

Utover i krigen tok det illegale arbeidet mer til. Det var ikke godt alltid å være i god form når en skulle inn i «Fjella» om

natta og være tilbake før det ble lyst om morran. Når telefonen ringte, var det å se etter ryggsekken. Da var det spørsmål om jeg ville kjøpe ei bestemt bok. Det var tipset om at vi skulle avgårde. Prisen på boka var klokkeslettet.

Det ble mange drøye turer, men *en* tur ville jeg ikke unnvært. Vi var utkommandert 4. juledag, men klokka ble over midnatt, så det ble 5. juledag 1944. Da fikk vi «slipp» på Kjelemeden ved Kulevannet. Jeg var heldig og fikk stå med den røde lykta. Flyene fra England kom flere ganger over plassen vi stod på. Spenningen var stor! Så kom mange paraplyer dalende ned. To skjermer

foldet seg ikke ut. Den ene gikk langt ned i mosen like ved meg, den andre gikk i fjellet så patronene skvatt utover. Containerne ble båret opp i ei kløft i fjellet og ble godt tildekket. Ja, den natta rulla vi sammen mye fin silke som skulle tilintetgjøres. Det var 60 kvm. i hver skjerm. Ille å ødelegge så mye fint stoff, men det var ordre, og under ei granbuske ved Brattfoss, der syklene stod, ønsket vi hverandre fortsatt god jul.

14. mars 1945 – et farlig oppdrag

Om kvelden denne dagen skulle vi sprengne jernbanen: Pensene på Heia, Eidsberg og Mysen, og også to lokomotiver som stod i lok-stallen på Mysen. Det ble satt plastsprennstoff på lokomotivets sylindre slik at det slo hull. Vakta på stasjonen ble bundet, så han fikk ikke gjort noe. Han var vel ikke så aggressiv heller. Haakon Tuttoren og Martin Gylder tok pensene på Heia. Toralf Finstad og jeg tok jernbanelinjen i en skarp sving ved Gjerudfjellet. Vi hadde fått ammunisjon og sprengstoff i Skytterhuset. For å bli undervist var vi først på Skårer hos Gylder, og siden på Vethe hos Garseg og frue, der vi okkuperte kjøkkenet flere ganger i uka. To spesialfolk fra England var kommet med fly og hoppa ut i fallskjerm. De hadde dekknavnene Fritjof og Henning (Kåre Egenes og Leif Aagaard).

Siste kvelden på Vethe fikk vi utlevert våre «nummer». Da var vi «immatrikkert». Det fikk stå til i Guds navn!

7. mai 1945

Endelig var vi fri! Flaggstanga var kommet opp for noen dager siden. Så kom Martha Finstad og fortalte at det var fred, og flagget gikk til topps. Borte på

Gutuholen traff jeg Kristian Bodahl som harva på andre sida bekken. «Nå er det fred, Kristian!» Kristian spente fra hesten nede på jordet og reiste hjem.

Om kvelden måtte vi i hjemmefronten ut. Vi møttes på Foss gård, rodde over elva og gikk skauleis til Askim. Om natta lå vi i skauen ovenfor Kykkelsrud. Våpen hadde vi, men ingen trening. Dette var altså natta til 8. mai, og det var kaldt å ligge ute.

Neste morgen hørte vi kirkeklokkene fra Askim ringe freden inn. Vi skulle holde vakt over telefonsentralen, lysverket og Askim jernbanestasjon. Noen av oss ble flytta over til Fossumbrua for å visitere dem som passerte. Jeg husker den første bilen som kom. Det var noen høye herrer med høy lue, masse snorer og revolver i beltet, og der stod jeg med et enkelt armbind. Men du verden så humane de var. Det kunne jo «smølli». Maskingeværet stod også oppstilt, så det var spenning i luften!

Velkommen til kongefamilien

Den 13. mai kom kronprins Olav tilbake fra England. Han var i battledress. Og så kom 17. mai, og vi har vel aldri satt mer pris på nasjonaldagen enn nettopp da. Far hadde før krigen vært med i bygdas styre og stell, og etter fem års opphold måtte han til igjen. Han fikk en radio, «Folkemottager», av Viborg i elverket. Da kunne vi høre på kong Haakons hjemkomst.

Hjemmestyrkene skulle defilere for kongen, og vi som lå ved Fossum bru fikk kjøre med kuvogner til Oslo. Det ble litt av et tog gjennom byens gater, seks mann i bredden, og så langt så jeg ingen ende. Det var litt av en høytid og artig å være med på.

Da vi kom opp Karl Johan stod søster Ragnhild og bror Hans og heiet på oss: «Heia Johan, heia Haakon!» Vi gikk ved siden av hverandre, Haakon Tutturen og jeg. Hele fortauet langt oppover gata heiet på oss to! Det var litt flaut, men vi kom oss gjennom gledesrunden. Ja, det var litt av en dag!

Gode og vonde minner fra krigs- og fredsdager Av Turid Vister

Den 8. mai 1945 begynte ryktene å gå fra hus til hus om at det var slutt på krigen. Da det utover dagen var helt sikkert at dette var sant, var det noen av de voksne naboene som samlet alle unge rundt Momarken Travbane for å feire dagen med å gå i tog. Flagg ble skaffet til oss alle, og det ble en fin og minneverdig opplevelse. Jeg glemmer aldri de glade og smilende ansiktene!

Da jeg bodde på travbanens område, fikk jeg jo med meg ting som for alltid har festet seg i minnet, og som andre kanskje ikke har hørt om.

En dag hadde min bror og jeg vært på butikken og handlet for mor. På veien hjem kom det en tysk soldat bak oss, satte børsepipen i ryggen på min bror og tvang oss fremover. Jeg var fem–seks år og min bror tre år eldre. En tysk offiser kom løpende og hjalp oss, han visste at vi bodde der, og han var ikke blid på soldaten.

En annen historie handler om en fange som hadde forsøkt å rømme ved å la seg grave ned i et lass med hestegjødsel og sagflis. De kjørte stadig slike lass fra stallene. Om han lyktes i

Turid Vister bodde som barn på Momarken og husker mange episoder fra området ved fangeleiren.

fluktforsøket eller ikke, vet jeg ikke, men i tiden etterpå foretok tyskerne stadig stikkprøver. Da var de alltid to stykker. De stod på hver sin side av kjerra og stakk høygafler ned i lasset.

Skremmende var også det som hendte på slutten av krigen – da vi forsto at det som skjedde rett utenfor hjemmet mitt var starten på noe som skulle bli en konsentrasjonsleir! Stolper ble reist langs hele banen, og disse skulle det festes piggråd på. To vaktårn ble bygget, det ene rett utenfor huset vårt. Gudskjelov kom freden før dette ble en realitet!

Fred – ikke krig! Et minne fra Gerd Jorunn Heier

FRED! Dette må jeg skrive ned et sted! Hva var nærmere enn veggen på do? En god påminnelse i alle de år som låven stod. Inn etter blyant: «*Krigen slutt 8.*»

mai 1945» Ute igjen så jeg noen komme i flokk fra hønsehuset: Far, bror og Olav Revling kom med radioen hennes Bertha og bar den i triumf inn i hovedbygningen.

Så var det fangene som slapp fri fra fangeleiren på Momarken. Jeg hadde hørt klokkeslettet og dro alene ned fra Fiskerud til Mysen for å se på dem. Jeg kjente ingen, men opplevelsen fikk jeg med meg. Frigjørende, utrolige timer. Unge menn som fikk livet sitt igjen!

Et fredsminne fortalt av Gudrun Bøhler

Alarmen går – men ikke vanlig flyalarm? Et langt støt! Det var FRED! Mor Karlsen ved Susebakke hadde tatt ut river og utstyr for den årlige rakedagen. Fire-fem unger var fulle av innsatsvilje. Men mor Karlsen forsto at dette var jo dagen de hadde venta på i fem år! Forklær og river fikk ligge i en haug – og straks var mor Karlsen og barna på vei til Mysen Der var det masse folk. Jubel! For en innsikt og oversikt, hun så det store og tok barna med til en opplevelse de aldri glemte. De tok inn at freden igjen var vår – 8. mai 1945!

Den dagen krigen var slutt! Av Ingrid (Thullin) Knarvik Paulseth

Jeg var 12 år gammel, og vi bodde i «Ravnsborg», et stort murhus midt i Mysen. Nazister og tyskere hadde kontorer på "Norrøna", det gamle Mysen hotell, rett over gaten.

Under hele krigen hadde vi radio som de voksne lyttet til under et dobbelt ullteppe. Jeg stod vakt når de lyttet. Vi oppbevarte radioen i en sekk som ble plassert bak portierene i stuen foran en stengt dør. Men så ble den byttet ut med en 50-kilos mjølsekk. Mor satte da radioen bak en ørelappstol.

Plutselig kom det kontroll, og det første sted som ble undersøkt var bak portierene. En gestapomann satte seg i stolen og sa: «Det er en radio i nærheten her!» Den stod jo bak ryggen hans. Mor var helt kald, og jeg var redd, men de gikk uten resultat.

Den 8. mai tok jeg «katta», altså radioen, ut av sekken, plasserte den i den brede vinduskarmen og åpnet alle vinduene og spilte for full musikk. Så fant vi frem norske flagg og satte alt i vinduet ut mot nazistene. Av glede hoppet jeg i sofaen og fra stol til stol, og etterpå løp jeg ut for å feire med norske flagg. Fra vinduene våre kunne vi se at nazistene ble tatt til fange på «Norrøna».

På travbanens eiendom var det russiske krigsfanger som ikke fikk sin frihet 8. mai. Vi var ofte der og ga dem matpakker. De var så glade og takknemlige, og lagde små gaver til oss.

Da freden kom! Av Turi Forsberg

Jeg, Turi Wang-Hansen, datter av Maja og John Wang-Hansen, vokste opp på Vandugjordet på Mysen, sammen med en yngre søster. Som ti-åring huser jeg godt frigjøringen den 7. mai om ettermiddagen. Det var en strålende vårdag.

*Improvisert barnetog 7. mai 1945 om ettermiddagen, utenfor skolebestyrer Nils Kvåles hus på Vandug
Foto utlånt av Turi Forsberg*

og familien min var opptatt med å sette poteter på den tidligere plenen som nå var omgjort til kjøkkenhage. Midt under dette arbeidet kom vår gode nabo, lokomotivfører Olaf Bøhn springende. Han sa at vi måtte komme ned til ham for å høre de siste nyhetene om tyskernes kapitulasjon – på radioen som han hadde hatt under hele krigen.

Det ble fort slutt på potetsettingen. Foreldrene mine lot «matauk være matauk» og gikk straks dit ned for å høre de gledelige nyhetene. Vi barna gikk for å plukke vårens første blomster i Smådahl-bakkene bak Vandug gård. Vi følte nok at noe stort var i ferd med å skje, og da vi plutselig hørte kirkeklokkene ringe, sprang vi hjemover. På veien møtte vi naboen vår, Ragnhild Jansen,

som hadde hatt mannen sin på sjøen hele krigen. Gledestårene rant nedover kinnene hennes, og hun ropte: «Nå er det FRED, unger!»

I mellomtiden hadde de voksne i nabolaget samlet seg hos Emma og Olaf Bøhn for å få med seg de store nyhetene. Bøhn hadde funnet frem det store norske flagget som hadde ligget trygt forvart i fem lange år. Flaggstangen var for lengst tatt ned, og flagget ble hengt ut fra verandaen i 2. etasje.

Det var en andektig stemning blant alle som var samlet der på terrassen, muligens litt avventende. Man torde ikke slippe gleden løs for fullt. Noen offisiell erklæring var ennå ikke kommet. Den kom dagen etter, den 8. mai 1945.

Noe senere på ettermiddagen kom

aboer på Vandugjordet samlet hos Emma og Olaf Bøhn, ettermiddagen 7. mai 1945. Stående oppe på verandaen fra venstre: Skolebestyrer Nils Kvåle, fru Maja Colbjørnsen, bak henne Erling Wiig, foran hans mor Gunhild Wiig, Emma Bøhn, Olaf Bøhn. Foran: Hjørdis Bjørgar, sittende ved siden av fru Kvåle. Bak henne Ragnhild Jansen, Maja Wang-Hansen. Stående John Wang-Hansen Barna: Bjørnulf og Tittit Berger. Valborg Berger sitter bak barna. Dessuten søstrene Turi og Frøydís Wang-Hansen Foto utlånt av Turi Forsberg.

det i stand et spontant barnetog. Et stort antall barn med små norske flagg samlet seg på Vandugjordet og gikk ned til skolebestyrer Kvåles hjem, like nedenfor låven til Vandug.

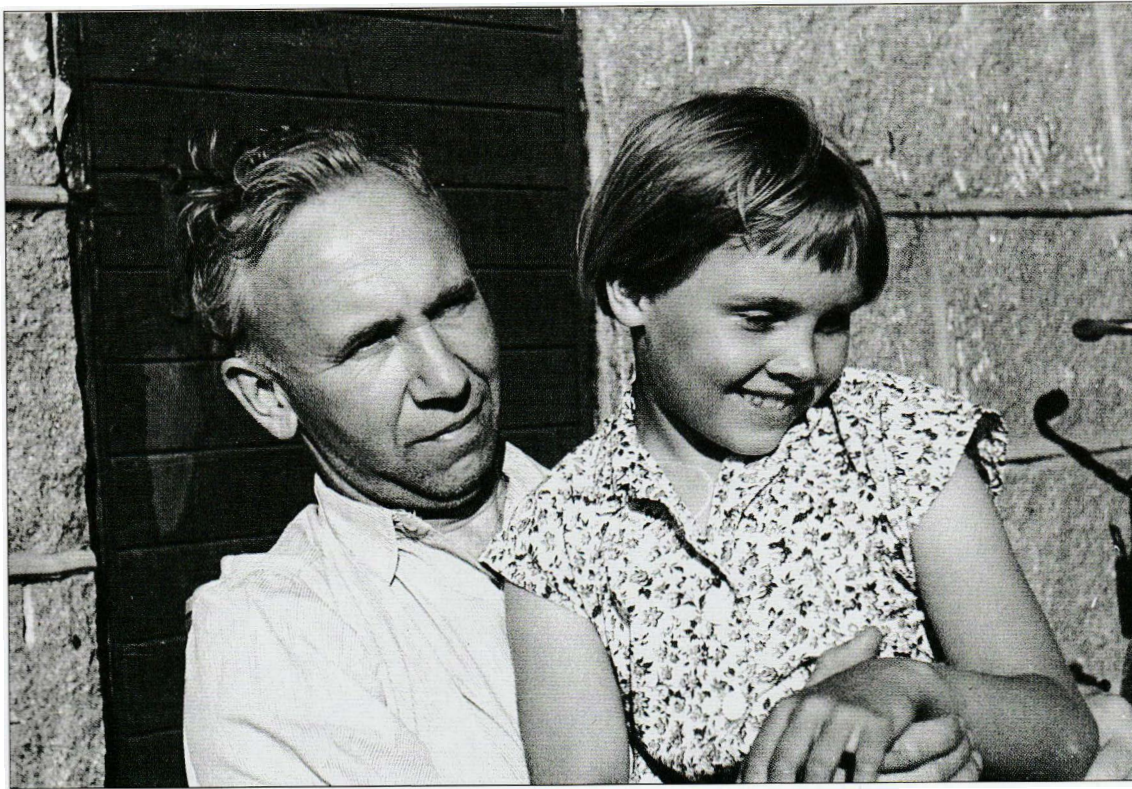
En helt usedvanlig dag gikk mot slutten, og jeg husker at jeg satt i vinduet denne fine maidagen, hjemme på «Maivang» og undret meg over hvordan dagene ville bli nå når det var blitt fred. Jeg kunne jo ikke huske annet enn at det var krig, og nå måtte det vel bli annerledes. Men livet for oss «på landet» gikk videre uten noen tung bør på skuldrene, og alle kunne se fremtiden lyst i møte.

Minner fra fangeleiren på Momarken Av Rønnaug (Tullemor) Evju

Jeg tenker tilbake på den tiden da det bodde fanger på Momarken. Det jeg husker er at jeg var der med min far, dr. Sverre Riiser, som i perioder var eneste praktiserende lege under krigen i tiden 1941–1945.

Det jeg minnes var den store porten som ble åpnet da vi kom og kjørte frem til brakkeene hvor det var mange menn – jeg kan ikke huske at jeg så kvinner.

Mens far var inne i brakka satt jeg i bilen, og da han kom tilbake hadde han

Dr. Sverre Riiser med datter Rønnaug (Tulleemor). Hun var med sin far på legebesøk i fangeleiren som treåring. Foto utlånt av Rønnaug Evju. Fotograf Knut Hoff.

med en leke til meg. Det var et lite brett med fugler på, og da jeg beveget brettet begynte fuglene «å spise». Denne presangen var jeg så glad for, for vi hadde ikke så mye å leke med den gangen. Det må ha vært i slutten av krigen eller like etter. Jeg var bare tre år, men noen minner har likevel satt seg fast.

Senere kom far hjem med skrin som var laget av russiske fanger. Skrinene hadde flotte utskårne mønstre. Jeg har kun ett tilbake nå – det er meget vakker.

Etter krigen var jeg i barnehage på Momarken, og da snakket vi med familier som bodde i brakkene. De fortalte at de var jøder og skulle snart reise til Amerika.

Dette vakre skrinet ble skåret ut av en av de russiske fangene på Momarken, og gitt som gave til dr. Sverre Riiser etter legebesøk i leiren. (Foto E.T.)

Krigs- og fredsminner 1940–1945 Av Hanna Bentsen

Jeg er født 26. september 1927 og var således ikke langt fra 13 år da krigen kom til Norge 9. april 1940. Når jeg skal beskrive «gledesrusen» i 1945, kommer jeg ikke helt utenom krigsutbruddet i 1940 og krigen som varte i fem lange år. Derfor litt om dette først:

Det var en vanlig dag på Sviu skole i Trømborg 9. april 1940, men vi skulle oppleve at det skulle bli annerledes! Jeg husker til og med kjolen jeg hadde på meg da. Det var jo ikke vanlig med bukser til jentene på den tiden.

Vi barna lekte på skoleplassen før åpning. Riktignok så vi flere fly som kretset over oss, men vi ante ingenting. Lærer Peter Guldberg blåste i fløyta si, og det betød: «Still opp på rekke og rad!» Vi syntes nok at han var litt alvorligere i røst og blick enn ellers. Inne fortalte han oss at det var tyske fly vi hadde sett, og at det var blitt krig i Norge. Under lærerens ledelse sang vi «Gud signe vårt dyre fedreland» og ba «Fader vår» sammen før vi ble sendt hjem.

Min fars søster ble evakuert til oss fra Oslo, og far hentet henne med hest og slede på Heia jernbanestasjon. Det var nemlig mye snø våren 1940. Dårlig brøyting var det, så det gikk litt i «bergogdalbane» til Heia.

Mange fra Mysen og andre steder ble evakuert ut i bygda, særlig ut mot Trømborgfjella. Flere fra Mysen bodde hos Bentsen på Brattfoss noen dager. Der var det verksted og mølle, og de fikk sengeplass på forskjellige steder. De som hadde kyr og andre dyr «ble ved sin lest».

Hanna Bentsen fra Trømborg har mange minner fra krigs- og fredsdager. Kledd for en økt for Trømborg Bygdekvinnelag. Utlånt av Hanna Bentsen.

Så fulgte fem spennende og vanskelige år med nytt «styre og stell». Landet fikk ny regjering under Quisling, og utover landet kom nye folk i styrer og råd. Det var slike som sympatiserte med ledelsen, og de ble kalt nazister. Det var strengt og vanskelig på mange måter, de voksne måtte være forsiktige med hva de sa. Myndighetene måtte ikke få rede på hva «gutta på skauen» drev med. Mange ble arrestert og sendt til «Grini» eller andre leire. Lærer Jakob Hjertaas fra Eidsberg ble sendt nordover.

Det var mørkt og trist om kveldene, for vinduene måtte «blendes» med svarte rullegardiner. Det ble rasjonering på mat, vi fikk kort som ble klippet når vi handlet. Klær var ikke å få kjøpt, så folk sydde og vendte på gammelt tøy. Likevel syntes vi at vi ble «kjempefine».

Jeg gikk på realskolen på Mysen under krigen, syklet det meste av året, men i vintermånedene var vi med bussen fra Rakkestad. Den kjørte på «knott», og det

hendte at den stoppet oppe ved Randedbakken. Da måtte vi gå videre ned til skolen. Der stod det tyske soldater som vakter ved porten.

All mat var hjemmelaget. Mange, som ikke hadde gård, hadde en gris, og det ble syltet, saftet og dyrket poteter og grønnsaker. Til og med såpe og potetmel laget man selv. Og fyringsveden var selvhugget.

Mange ble fristet til å «sko seg litt» ved å tjene litt ekstra penger på «svartebørs». Det var en ufin handling når man tenker på at det var folk som nesten sultet. Korn ble gjemt bort i høylåven til ekstra bruk. Bøndene ble pålagt kvoter av korn og poteter som skulle leveres. På mølla på Brattfoss malte de litt ekstra korn så eierne fikk litt mer mel, det var jo egentlig ulovlig. Men jeg må nevne at mange var snille og ga bort av det de hadde. Jeg kan huske at det kom opptil åtte–ti personer med tog til Heia stasjon, videre opp til gården hjemme der de ba om å få kjøpe poteter, flekk og andre ting. Dette ble etterkommet etter evne.

Gledesdagen 8. mai 1945 – Norge i festrus

8. mai 1945 kapitulerte de tyske styrkene i Norge, og «Hjemmefronten» kom frem fra sin skjulte tilværelse, klar til å starte opp i en ny tid med fredelig overgang til et nytt normalt styre i landet. Nordmenn skulle atter styre etter norsk lov og gjenreise det fri folkestyre. Den 9. mai ble det sendt ut en kunnngjøring til befolkningen om å opptre med verdighet og omtanke. Parolen var SAMHOLD – DISIPLIN – NØYSOMHET. Ordtaket «Forandre for å bevare» ble brukt. Fylkesmannen i Østfold, L. Bull, sendte

ut en beskjed til oppnevnte ordførere og lensmenn om straks å tre i funksjon. I Eidsberg var det gårdbruker Karl Helseleth og i Mysen fylkesagronom Frigstad (som ordførere) og advokat Arne Lørdal som lensmann.

Jeg vil fortelle min egen lille historie fra maidagene 1945. Krigen hadde vart i fem år, og jeg nærmet meg 18 år om høsten – voksen nok til å forstå demeste av det som hendte. Det gikk på siste del av min tid på realskolen, og jeg holdt på med å skrive stil 7. mai. Rykter om fred spredte seg, og venninnen mi kom og sa: «Slutt med å skrive stil, det er fred i landet!» Dagen etter, altså 8. mai fikk vi det bekreftet.

Hele landet «i kok»!

For oss som bodde ute på bygda, var det Mysen man måtte dra til for å få med seg det som foregikk. Hele dagen ble en festrus, og vi tok syklene fatt. Jeg tror at jeg sammen med venninner syklet att og fram til Mysen både to og tre ganger for å oppleve alt. Vi måtte vel hjem for å få oss litt mat innimellom.

Det største minnet for meg den dagen er at Olaf W. Haaje stod oppe på en lastebil ved Mysen jernbanestasjon og deklamerte Bjørnsons vakre dikt:

*«Det ligger et land mod den evige sne,
i revnerne kun er der vårliv at se.
Men havet går til med historie-døn,
og elsket er landet som mor af søn.»*

Haaje hadde sluppet fri blant alle Grini-fangene som hadde sittet på Momarken den siste tiden, og det yrte av folk i gatene. Mange hang ut av vinduene med norske flagg i hendene. Det hadde nemlig ikke vært lov å flagge på fem år.

Olaf W. Haaje (1914–1985). Teolog og karismatisk kulturpersonlighet, krigsfange på Grini og på Momarken. Ivrig speiderleder. Foto utlånt av Bjørg Ellingsen

Flere festdager

13. mai kom kronprins Olav til Oslo og ble møtt av en jublende folkemengde, og regjeringen Nygaardsvold fulgte etter 31. mai. Nasjonaldagen 17. mai ble en ny festrus. Aldri har det vel vært så mye folk ute som den dagen, hverken i by eller på landet. Vi hadde jo ikke feiret nasjonaldagen på fem år.

7. juni, på dagen fem år etter at han forlot Norge i 1940, steg kong Haakon 7. i land på Honnørbyggen i Oslo, ledsaget av kronprinsesse Märtha og de tre prinsebarna. Far tok oss tre barna med til Oslo for å se på kongens hjemkomst (mor var hjemme og stelte dyra). Det var tett av folk langs gatene fra brygga og opp til slottet. Det er et minne som aldri vaskes bort, og jeg er evig taknemlig for å ha fått oppleve det.

Norge har nå, når jeg skiver dette, hatt fred i 70 år. Det er et privilegium så stort! Vi eldre som opplevde okku-

pasjonstiden setter utrolig pris på friheten! Når en leser om all krig og ufred i verden, fylles hjertet av en uendelig takk! La oss for alltid feire nasjonaldagen med stor glede og verdighet og minnes Elias Blix sin salme:

«No er det i Noreg atter dag
med vårsol og song i skogen.
Om sædet enn gror på ymist lag,
det brydder då etter ploegen.
Så signe då, Gud, det gode såd,
til groren ein gong er mogen.»

Triste krigsminner rundt Grindaheim Av Hans Theodor Klerud

Familien Otto Klerud bodde på Grindaheim ved Momarken under krigen. Sønnen Hans minnes flere triste hendelser som gjorde dypt inntrykk på folk, og som ikke bør gå i glemmeboka.

I andre etasje på Grindaheim leide Nils Buer med familie husrom. Han var travtrener og leide staller på Momarken. Etter hvert ble det restriksjoner på transport til og fra travbanene rundt om. Bjerkebanen i Oslo var den gang, som nå, hovedbanen for de store premiene. Nils greide å få leid en stall der, og etter en tid, også leilighet i Oslo slik at hele familien flyttet etter.

Andreetasjen stod derfor tom, noe som sannsynligvis ble varslet av nazister. Tyskerne kom omgående og rekvierte hele etasjen til et lønningskontor. Jeg husker at det hang et stort bilde av Hitler på veggen. Driften av kontoret ble besørget av fire østerrikere. Far sa at

det var knakende kjekke folk som hatet Hitler og alt hans vesen. Dette fikk jeg vite av mor og far da krigen var slutt. Soldater kom hele dagen for å få lønn, før det ble stille ved fire–femtiden. Etter krigen husker jeg mor fortalte at når hun vasket trappa, satt skurefilla fast. Det var to groper i hvert trappetrinn. Tyskerens støvler hadde ikke bare jernskodd hel, også sålene hadde jernnudder.

Nye pengesedler

Noen vil kanskje huske de nye krigspengene. Enkronen var grønn og ble kalt «Usling», mens tokronen var rød og ble kalt «Quisling». Dette måtte en passe seg for å si når potensielle angivere var i nærheten. Det skulle ikke mer til for å bli arrestert. Den som hadde en Usling og en Quisling i lomma hadde mye å handle for i butikken den gang. Kobbermyntene ble inndratt til våpenproduksjon. Jernmynter kom i stedet.

En tragedie fra Momarken

Under krigen, våren 1943, kom en tysk soldat inn i butikken til Ester og Trygve Ellingsen på Momarken. Datteren Bjørg forteller om dette: Soldaten ville kjøpe kaffe. «Kom tilbake til høsten du, for da har engelskmennene kommet med kaffe», sa Ellingsen. Soldaten returnerte til Høytorp fort og fortalte hva kjøpmannen hadde sagt. Kommandanten på fortet reagerte på Ellingsens replikk, den var uheldig for soldatenes kampmoral, mente han. I løpet av ettermiddagen ble Ellingsen hentet av soldater fra fortet. Naboen, Georg Jorderudengen, som da stod i Momarkenkrysset, observerte at Ellingsen ble ført nedover gata, sliten og astmasyk, mot Høytorp fort.

Trygve Ellingsen (1896–1944) døde i tysk fangenskap i Bochum i 1944. Foto utlånt av Bjørg Ellingsen.

Følgende opplysninger er fortalt av Bjørg Ellingsen: Den første natta tilbrakte han på fortet, og dagen etter ble han transportert til Fredrikstad. I mai ble han overflyttet til Grini, hvor han var til februar 1944, da han ble overført til Akershus slott. Her traff mor Ester og Bjørg ham én gang før han 26. februar ble transportert til Bochum straffeanstalt i Tyskland. Her døde han i juli av underernæring og dysenteri.

Hans urne kom til Norge i 1948 og er satt ned i en minnelund på Vestre gravlund i Oslo. I våpenhuset i Eidsberg kirke henger en tavle hvor Ellingsens navn er inngravert sammen med navnene fra andre i Eidsberg som falt under krigen. Denne tragiske hendelsen ble en lærepenge for mange her i bygda om å være forsiktige med hva de sa.

Momarken Landhandleri der Ester og Trygve Ellingsen drev butikk, og hvor Trygve Ellingsen ble arrestert etter å ha ekspedert en tysk soldat som ville kjøpe kaffe. Foto utlånt av Bjørg Ellingsen

Enkefru Anna Eline Aune, en modig kvinne

Fru Aune var enke og bodde i et hus i Mjøsa. Hun var vel i 60–70-årene, hadde radio og lytta på London. Nyhetene skrev hun ned på lapper som hun gikk rundt og delte ut. En av møtepostene var ved Brennemoen. Folk i nabolaget var redde for hva konsekvensene kunne bli av denne geskjeften, men selv var hun lite redd. Hun var også flink med å gi informasjon til personer som planla å komme seg over grensen til Sverige.

Tyskerne og hestene deres

Det var et lite vann på Momarken. Far hadde gravd en dypvannsbrønn, satt opp med teglstein innvendig og ca. 3–3,5 meter dyp. Dette fant tyskerne og kom med flere hester som skulle raskes, kanskje 20–25 i tallet. Det var svenskenner, fjording, norsk kaldblods,

norsk varmbloods og Hannoveraner. Det var hester over hele gårdsplassen, ja, hele krigen var det uro hos oss. Jeg var mye i Rødenes hos tante Marthe på nedre Klerud og på Tommelsrud. Det var godt å komme bort til rolige og naturlige forhold.

Det styggeste jeg så under krigen var en hendelse nede på travbanen. En pen liten fjording, to–tre år gammel, skulle dresseres. Dette var på sommeren, hesten spennes foran en slede full av folk. På hver side går en soldat med spikerbesatte lekter. Hesten blir jaget ut på grusbannen til den stuper så blodet fosser. Dette var en mishandling som satt i meg lenge og som ga meg søvnløse netter.

Avretting av en tysk soldat

En søndag morgen sitter vi og spiser frokost. Da ser vi en naken mann (tysk

soldat) borte i skogteigen til beste-
far H.-P. (Hans Petter Hansen Grinna,
«Momarken Møbelfabrikk»). Dette er
på våren i snøslaps, mannen titter frem
og sniker seg fra busk til busk. I ettetid
tenker jeg at han hadde et nervesam-
menbrudd. Det går ikke lenge før vi
hører en tropp komme marsjerende.
De sprer seg ut som et tett elgdrev. Ikke
lenge etter smeller det et skudd. Soldat-
ene kommer ut av skogen, stiller opp,
marsjerer tilbake og synger sin vante
sang, «Hei-li, hei-lå, hei-li». Denne
sangen og «Lily Marlen» hørte vi ofte.
De var flinke til å synge, men der og da
var det uhyggelig og trist, da vi forstod
at en mann var skutt.

Om en revolver og noen patroner

Kvelden før østrierne skulle forflyt-
tes, kom en mann med en revolver og
en eske med patroner til far. «Denne
kan bli god å ha når Hitler taper krigen»,
sa han. Den revolveren klarte bror Per
å rote bort på vei til Lørenveien i Oslo,
men det er en annen historie.

En dag kommer det en Mercedes med
fire mann og tre offiserer ut. Mor får
fullstendig panikk og tenker på revol-
veren i kjøkkenskapet. Heldigvis kom-
mer de ikke inn, de står ute og peker og
snakker. Det er muligens om planlegg-
ing av utvidelse og utbygging av fange-
leiren. Hadde krigen dratt ut, ville vel
området øst for Momarkenkrysset sett

fullstendig annerledes ut. Revolveren
kom sikkert på en mer vettug plass da
far kom hjem!

Minner om Langebrekke

Helt i slutten av krigen – jeg tror det
var sist i mars – leika vi på brønnen
på Langebrekke. Tyskerne hadde hes-
ter i stallsvale og vognskjul, og mange
offiserer og menige var tilstede. Plutse-
lig kommer en mengde allierte fly øst
fra Sverige. Langt bak kom en enslig
tysk jager. Tyskerne stupte inn under
bua og låvebrua og inn i stall og fjøs.
De var livredde. Hans Langebrekke løp
rundt på gårdsplassen, vifta med skinn-
lua si og ropte hurra så høyt han kunne.
Dette så tyskerne. Det var en spesiell
stemning i de dagene. Ryktene florerte
om at krigen snart var slutt, og at Tysk-
land ville tape.

En morgen uka etter kjørte Hans
Langebrekke mjølka til Mysen med hest.
Hans var snill, og vi ungene fikk sitte
på med ham. Denne gangen hadde han
med seg ei ung jente, Randi Skogen.
Da Hans var kommet til forretningen
til Hans S. Olsen, kom en tysk militær-
bil ned Vandugbakken og kjørte rett på
hestevogna. Hans døde, mens jenta
overlevde, hardt skadet. Dette har jeg
tenkt mye på i alle år, og er overbevist
om at sjåføren hadde fått ordre om å
hevne hurraropene på Langebrekke
uka før. Hans Langebrekke var en ekte

Salt torskemelke

I 130 kg. tønner på lager.

Josef Nilssen,
Mysen, telefon 267.

Annonse fra Indre Smaalenenes Avis 4. mai 1945.

«jøssing», og han fikk ikke oppleve freden. Det var bare noen av familien, skerne og vi barna på brønnen som hadde sett Hans i gledesdansen med kinnlua si, der og da.

Arne Langebrekke, sønn av Hans, gikk på Mysen kommunale realskole den gang. En av skolens ansatte kommer inn i klasserommet og ber Arne gå hjem på grunn av noe som har hendt. Da Arne kommer til Bergerkrysset ser han folkeansamlingen utenfor urmaerne Svenneby. Dessverre er det en lite omtentksom person som forteller Arne at hans far er død, noe Arne ikke vil høre og går forbi. Dette var en hard påkjening som presten nevnte siden i Arnes begravelse. Tross aldersforskjellen hadde jeg kontakt med Arne hele livet.

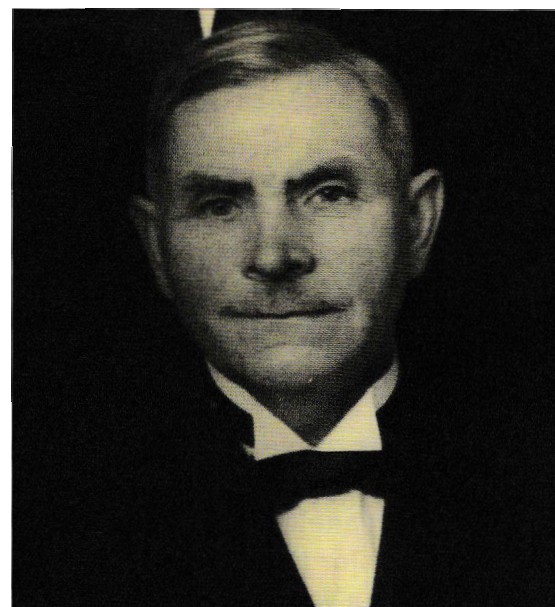
Arne, med det sjenerte smilet, er den aller første jeg husker jeg lekte med. Den fæle hendelsen skjedde om morgenen 18. april 1945.

Kontroll av korn og poteter

Minn far ble utkommandert som kontrollør i treskinga i tre år, to på Langebrekke og ett år på Kirkeby i Hærland. Den tyske kontrolløren sier at «Her er det mye mer enn det som er oppgitt!»

Minn far sier at det ikke er et menneske under sola som kan stå her på golvet og si hvor mye korn det er i disse bingene. Dette svaret ble heldigvis godtatt av den tyske kontrolløren, for norske nazister som kontrollerte var nidkjære og farlige, mente far. Utpå vinteren kom Hans og Helge Langebrekke med et lass høy og lesset det inn på trevet som takk til far.

Alle gårdsbruk av en viss størrelse ble pålagt å levere et visst kvantum av korn, poteter og andre produkter etter brukets størrelse. I potetsekkene var det en del

Hans Langebrekke ble drept under melkekjøring. Var det en tysk hevnaksjon?

stein hos enkelte. Dette dro vekta godt opp, men det var risikabelt å sabotere på den måten. Høy ble innkrevet mer selektivt. Bøndene var redde for å bli utvalgt til levering av høy. På folkemunne ble det kalt «tvangslevering».

Etterord og takk

Undertegnede, som har samlet disse minnene fra krigs- og fredsdagene 1940–1945, takker alle bidragsytere (de fleste i 80-årene) for positiv respons på henvendelsen om å markere 70-års-jubiléet for Norges frihet her i heftet «Haakon». Tusen takk for beretninger og bilder!

Jeg sender også varme tanker til Arne Sandem for at han nedla et stort arbeid med å skrive sin bok «Den siste SS-leiren». Kanskje er det flere enn meg som trengte en oppdatering om hva som virkelig kunne ha hendt oppe på Momarken i 1945 om den planlagte konsentrasjonsleiren var blitt til en realitet.

Eva Tveter